

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ИДЕЯЛЫҚ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Бүгінде Қазақстан Республикасы азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет құру жолына түсті. Азаматтық қоғам материалдық, қоғамдық, саяси және мәдени тұрғыда жоғары дәрежеде дамыған кезде құқықтық мемлекетке айналады. Құқықтық мемлекет мәселелері ғылыми әдебиеттерде әлі жете зерттелмеген саяси ғылымның көкейтесті проблемаларының бірі болып табылады. Осымен байланысты құқықтық мемлекет ұғымының мәнін қарастырмастан бұрын алдымен «мемлекет» түсінігінің мәнін айқындау өте қажетті жайт.

Мемлекет – белгілі бір аумақ шеңберіндегі адамдардың, әлеуметтік топтардың, таптар мен бірлестіктердің саяси билікті пайдалану негізінде біріккен іс-әрекеттері мен қатынастарын ұйымдастыратын, бағыттайтын және бақылайтын қоғамның саяси жүйесінің негізгі институты.

Мемлекет адам қоғамы дамуының белгілі бір сатысында пайда болған. Адамдардың ең алғашқы ұйымдасуы рулық қоғам түрінде пайда болды. Рулық қоғам оның мүшелерінің қандас туыстығы негізінде, еңбекті қауымдасып ұйымдастыру және ортақ меншіктілік негізінде қалыптасты.

Құл иеленушілік дәуірінде мемлекет құл иелерінің мүддесін қорғады, сондықтан ол құл иеленушілер мемлекеті деп аталады, феодализм дәуірінде ол феодалдардың мүддесін қорғады. Феодализмнің орнына капитализм келді. Капиталистік мемлекет капиталистердің қолындағы қару болып табылады. Марксизм мемлекетті тек бір ғана таптың – үстем таптың мүддесін қорғау үшін жаратылған саяси ұйым ретінде сипаттайды.

Мемлекет билік өкілеттіктерін өз қолына жинақтайды және жүзеге асырады, қоғамдық процестерді басқарады және құқықтық нормалар негізінде құқықтық жүйені қалыптастырады. Мемлекет қоғамдық құрылымда бірқатар ішкі және сыртқы қызметтер жүйесін атқарады. Осылайша, мемлекет – көпғасырлық тарихы бар және әрдайым дамып отыратын күрделі әрі көпқырлы организм. Ол қоғамдағы сан алуан қарым-қатынастарды реттеуші, сондай-ақ, құқық пен заңдардың іске асырылуын, бүкіл саяси жүйенің қызмет жасауын қамтамасыз етуші билік тұтқасына ие іргелі құрылым болып табылады.

Құқықтық мемлекет өзінің мыңдаған жылдарға созылған даму үдерісінде ойшылдар тарапынан түрліше бағаланып келеді. Оның пайда болуы және оның мәні жөніндегі мәселелер көптеген жылдар бойына ұзақ талқыланып, нәтижесінде, әртүрлі теориялар мен гипотезалар жасалынды.

Сократ (469-399 жж.) моральдық және саяси-құқықтық мәселелердің теориялық негіздерін қалады. Ежелгі Грекияда Сократ принципті түрде заңдылықты жақтай отырып, мемлекеттің әділ заңы болуы керек деген идеяны көтерді. Бұл Сократтың көзқарасындағы басты идея еді. Әртүрлі формадағы мемлекеттік құрылымдарды жіктеп, сипаттауда негізгі өлшем ретінде әділ заң принципін қолданды. Ол өзінің саяси этикасында «әділетті нәрсенің бәрі заңды», – деген қағидаға сүйенді.

Сократ мемлекетті тек білгірлер басқаруы тиіс деп ұйғарым жасап, «Патшалар мен билеушілер: скипетр киген, танымал адамдармен сайланған, жребия немесе алдап-арбаумен, күштің көмегімен билікке келген адамдар емес, басқара алатын адамдар есептеледі», – дейді. Осылайша, ойшыл «басқарудың негізі – білгірлік» деп санаған /1/.

Қоғам өміріндегі құқықтың үстемдік етуі мен заңның үстемдігі тұжырымдамалары жөнінде ежелгі грек ойшылы Платон (427-347 жж.) да өз пікірін айтқан болатын. Ол еңбегінде: «заңның күші жоқ және ол (заң) біреудің құзырында (билігінде) болатын мемлекеттің таяу арада құрып бітетіндігін байқаймын (көріп тұрмын). Заң басқарушыларға әмір жүргізетін, ал олар – оның құлдары болатын болса, мемлекетті және мемлекетке құдай сыйға тартқан оның барлық игіліктерінің азат болатындығын көремін», – деп атап көрсеткен болатын /2/.

Аристотель (384-322 жж.) – Платонның шәкірті. Оның пікірінше, қала-мемлекет – қауымның дамыған түрі, адамның қатынасының жоғары формасы. Мемлекет барлық адамдар үшін заңның үстемдік етуін талап етеді. Заңдылық, заң үстем болмаған жағдайда саяси құрылымның да болуы мүмкін емес. Адам табиғатынан саяси тіршілік етуші және оның саяси табиғаты мемлекеттен көрініс табады.

Аристотель «...мемлекеттік басқару тәртібі ... мемлекеттегі жоғарғы биліктен көрінеді және жоғарғы билік міндетті түрде біреудің, не азшылықтың, не көпшіліктің қолында болады» /3/ деп мемлекеттік құрылысты екі белгі бойынша, яғни, билеушілер санына қарай және басқару мақсатына қарай дұрыс және бұрыс түрлерге бөледі (Кесте - 1).

Кесте - 1

№	<i>Мемлекеттің дұрыс формасы</i>	<i>Мемлекеттің бұрыс формасы</i>
1	Монархия – патшалық билік	Тирания – деспоттың билігі
2	Аристократия – азшылықтың билігі	Олигархия – дәулетті азаматтар билігі
3	Полития – көпшіліктің билігі	Демократия – көпшіліктің билігі

Ежелгі рим философы, заңгер, мемлекет қайраткері Марк Тулий Цицерон (106-43 жж.) мемлекет «жалпы құқықтық тәртіпті» білдіреді деп мемлекет мү-

шелерінің өзара келісімді құқықтық қарым-қатынасы туралы ой айтқан. Бұл жерде ойшыл мемлекет пен құқықтың ажырамас бірлігін көрсеткен. Сонымен қатар ол басқарушылар мен бағыныштылардың өзара қарым-қатынасында құқықтық принципті орнықтырып, «заңды кейбір, таңдаулы адамдар ғана емес, сондай-ақ, барлық адамдар қабылдауы тиіс», – деген тұжырым жасады. Осылайша, ол құқықтық мемлекет теориясының негізін қалады /4/.

Құқықтық мемлекет теориясын жасауға Дж. Локк, Ш.Л. Монтескье, Ж.Ж. Руссо, Т. Джефферсон, И. Кант, Д. Дидро, Г. Гроций, П. Гольбах, Б. Спиноза және либерализмнің басқа да өкілдері өз үлестерін қосқан болатын.

Ағылшын философы және саясаттанушысы, либерализмнің негізін салушылардың бірі Джон Локк (1632-1704 жж.) «Басқару туралы екі трактат» (1690) деген еңбегінде өзінің саяси-құқықтық ойларын тұжырымдаған. Дж. Локк «адам, басқа да адам тәрізді немесе әлемдегі кез келген адамдар тәрізді, толық бостандық пен табиғи заңның барлық құқықтары мен привелегияларын шексіз пайдалану құқығына ие болып туылады, және ол табиғат бойынша, өз меншігін, яғни, өз өмірін, бостандығы мен мүліктерін басқа адамдар тарапынан болатын зиянкестік пен шабуылдан қорғау билігіне ие...», – деп атап көрсетті.

Дж. Локк «адамдардың мемлекетке бірігулері мен өздерін сол үкіметтің билігінің қол астына берулерінің ұлы да басты мақсаты - өз меншіктерін сақтап қалу болып табылады», - дей келе, құқық үстемдік құратын мемлекет, яғни, құқықтық мемлекет адамдардың табиғи құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғау үшін құрылған деген пікірді өрбітеді /5, 177, 201-б/. Осылайша, Дж. Локк тұңғыш рет жеке тұлға мүддесін қоғам мен мемлекет мұрат-мүдделерінен жоғары қояды. Ойшыл: «адамдардың қоғамға кірулерінің негізгі мақсаты өз меншіктерін бейбіт әрі қауіпсіз пайдалануға ұмтылуы болып табылады, ал мұның негізгі құралы мен жолының қызметін сол қоғамда орнатылған заң атқарады...», - деп мемлекеттік құрылымдағы адамдардың еркіндігінің болуы мен оған кепілдік беру барлығына ортақ міндетті заң болып табылады деген ұйғарым жасайды /5, 205-б/.

Францияның ұлы ойшылы Ш.Л. Монтескье өзінің «Заңдар рухы туралы» еңбегінде заңдардың қоғамдағы алатын орны мен рөліне тоқтала келіп, құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаттарын тұжырымдады. Ол «Құқықтық мемлекеттің құрылуын азаматтық қоғамдағы саяси бостандықтың қажеттілігі» деп түсіндірді. Оның бұл жердегі саяси бостандық идеясы – олазаматтық бостандық идеясымен байланысты және ол мемлекеттің азаматтарының қауіпсіздігіне байланысты екенін айта келіп, барлық адамдардың заңды бұлжытпай орындауының қажеттілігін атап көрсетеді. Монтескьенің пікірінше саяси бостандық идеясы ол заңды қауіпсіздікті сақтау деп түсінуге болады. Оған жету үшін билік жүйелерін заң шығарушы, атқарушы және сот биліктеріне бөлу қажеттігін айтады. Міне, бұл идея Ш.Л. Монтескье теориясының саяси-құқықтық маңызын айқындайды.

Құқықтық мемлекет тұжырымдамасын дамыту тарихында неміс философы Иммануил Канттың (1724-1804 жж.) идеясының орны ерекше. Ол «құқықтық қоғам», «құқықтық мемлекет» терминін айналымға енгізіп, қолданысқа жіберді. И. Канттың саяси-құқықтық көзқарастары «Мәңгілік әлемге», «Құқық туралы ілімнің метафизикалық бастаулары» атты еңбектерінде көрсетілген. Ойшыл құқықтық мемлекет теориясының философиялық негізін қалап, қарастыру барысында негізгі орынды адам мен тұлғаға берді. Адамзаттың болашағын И. Кант «бүкіл құқықтық республикалық мемлекеттің бірігуінде» деп санады /6/. И. Канттың құқықтық мемлекет концепциясы саяси-құқықтық тұжырымның әрі қарай дамуына және өркениетті мемлекеттің мемлекеттік-құқықтық құрылыс тәжірибесіне маңызды әсерін тигізді.

Сонымен қатар Батыс Еуропалық прогрессивті саяси-құқықтық ойларды тұжырымдаған Р. Иеринг, Г. Спенсер және тағы басқа ғалымдардың тәжірибелерінің маңызы ерекше. Р. Иерингтің ойынша «Құқықтық мемлекет тек мемлекеттік өкімет алдын-ала өзі бекіткен тәртіпке өзі бағынса ғана пайда болады, құқықтық мемлекетке ие болады», - деп атап көрсетеді. Оның ойынша, «қоғамда құқықтық үстемдік алғанда ғана ұлттық жағдайы жақсарыды, сауда, кәсіпшілік өркендеп, халыққа тән адамгершілік өріс алады».

Мемлекет пен қоғамның қарым-қатынастарының құқықтық тәртібі ХУІІІ ғасырдан бастап мемлекеттің негізгі заңына айналған Конституциямен бекітілген болатын. Яғни, құқықтық мемлекеттің негізінің дамуындағы маңызды кезең 1787 жылғы АҚШ Конституциясы мен 1789 жылғы француз революциясының негізгі құжаты – «Адам мен азамат құқықтарының декларациясының» қабылдануымен сипатталады. Аталған құқықтық құжаттарда алғаш рет құқықтық мемлекеттіліктің кейбір ережелері бекітілген еді.

Қазақ қоғамындағы құқық жүйесі негізінің қалануы ХУ ғасырда қазақ мемлекеттілігінің орнауымен байланысты болды. Қазақ ханы Жәнібектің баласы – Қасым ханның тұсында Қазақ хандығы күшті мемлекетке айналды. Тарихта тұңғыш рет құқықтық ғұрыптар мен нормалардың жүйеге келтірілуі осы Қасым ханның есімімен байланысты болды. Бұл жүйе ғасырлар бойы келе жатқан құқықтық ғұрыптар дербес өмір сүріп отырған қазақ мемлекеттілігінің жаңа жағдайына бейімделіп жасалды. Осылайша, қазақ қоғамындағы Майқы бидің «түгел сөзі», Әз Жәнібек ханның «әдет-ғұрыптары», Қасым ханның «қасқа жолы», Есім ханның «ескі жолы» мен Тәуке ханның «Жеті жарғысы» мемлекет атынан заң дәрежесінде қолданылатын маңызды ережелер болған.

Қазақ қоғамында түбегейлі өзгерістерді жүзеге асырушы ірі реформатор – Тәуке хан (1680-1718 жж.) болды. «Жеті жарғы» - бұл құқықтық әдет-ғұрып ережелері жинақталған заңдар жүйесі. Онда қоғамның саяси-әлеуметтік құрылымындағы басқару, билік, мүлік заңы, қылмыс заңы, елшілік, әскери, жұртшылық заңы, жер дауы, құн дауы жайындағы қарым-қатынастар мәселелері қарастырылған. Яғни, «Жеті жарғы» – қазақ әдет-ғұрып заңдарының жазба түріндегі жинағы.

Тәуке хан «Халық кеңесі» мен «Билер кеңесін» тұрақты орган ретінде қалыптастырып, олардың мемлекеттік құрылымдағы рөлін арттырды. Сөйтіп, адам мен қоғамның арақатынасының негізгі ұстанымдарын айқындады. Қазақ елінің ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан мемлекеттік билігінің даму тарихында, ел басқаруда билер институтының алатын орны ерекше. Билер институты - шынайы халықтық үлгіде құрылып, ежелден елдік әдет-ғұрыпқа негізделген дәстүрлі құқық нормаларын берік ұстанған тәуелсіз сот жүйесі. Би – халыққа сот төрелігін турашылдықпен жүзеге асыруда әділ билігімен танылған, соттық функцияны атқаратын қызметші. Қазақтардың дәстүрлі саяси өмірінде ел тұрғындарын күштеп басқару жүйелері, яғни, түрмелер мен азаптау орындарының, сондай-ақ, қатаң бақылауға негізделген мемлекеттік биліктің болмағаны белгілі. Қазақ қоғамында өлім жазасы өте сирек қолданылып, негізінен жазалау айып салу тұрғысында жүзеге асырылған. Жалпы көшпелі қазақ тіршілік әрекетінде басқа адамдарға қарағанда, қоршаған ортаға тәуелді болып келді. Сондықтан да бостандық, жеке бастың еркіндігі, өзіндік қадір-қасиетін жоғары ұстау сезімі оның табиғи тұрмыстық болмысы мен көзқарасында орныққан. Осылайша, Қазақ хандығының саяси құрылымында басқа ұлт аймақтарына қарағанда дала демократиясы қалыптасқан. Бұл жайт қазақ халқының қатал билік жүйелеріне тәуелсіздігінен, адамға жеке тұлға ретінде түсіністікпен қарым-қатынас жасаудан, жеке билікке бағынушылықтың болмауынан көрінеді. Бұған қоса қазақ қоғамындағы кез келген қоғам мүшесінің билеуші топтың алдында өз ой-пікірін еркін білдіру құқығы баянды етілген. Мәселен, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген қазақ нақылы осының дәлелі. Яғни, қазақтардың дәстүрге негізделген саяси өміріндегі билер соты өзіндік мәні бар, дәйекті әрі әділетті шешімдер қабылдаған институт болған /7/.

Айта кетерлік маңызды жайт, бұрынғы билер бүгінгі мемлекеттік биліктің функциясын атқаруға қатысып, сот төрелігін жүргізіп, ел басқару қызметінің барлық түрлеріне араласқан. Олар қазақ еліндегі түрлі ұлыстар мен рутайпаларды басқару мен оларды билеуде, ел мүддесі мен бірлігін қамтамасыз етуде көшелі іс, даналық ойларымен хан, сұлтандар мен бектерге түзу бағыт беріп отырған. Мемлекеттік билік ісін жетілдірудегі, оның ұлттық идеологиясын қалыптастырудағы, ел басқаруда туындаған саяси шиеленістерді ақыл-парасатпен шешудегі және халықты отаншылдық рухта тәрбиелеудегі шешен-билерінің зор маңызға ие болғандығы даусыз жайт. Осылайша, «ғалымдардың айтуы бойынша, қазақ жерінде өзіндік азаматтық өзін-өзі реттейтін төрт билік тармағы бар қоғам болған: екі деңгейден тұратын парламенттік билік («Хан кеңесі», «Билер кеңесі»); атқарушы билік – хан билігі; соттық – билер соты, қазылар, аралық соттар және төртінші билік – қоғамдық ой мен қоғамдық бақылау» болған /8/.

Құқықтық мемлекет идеялары орыстың саяси-құқықтық ойшылдары - А.И. Герценнің, Н.Г. Чернышевскийдің, А.Н. Радищевтің, П.П. Пестельдің, М.Н. Муравьевтің еңбектерінде де көрініс тапты. Олар көбінесе феодализмнің заң-

сыздықтарын сынға алады. Құқықтық мемлекет туралы орыс концепциясының болғандығын және оның бекігендігін Қазан революциясына дейінгі заңгерлер мен философтардың еңбектерінен байқауға болады. Бұл кезеңдегі орыс ғалымдарына Н.М. Коркунов, С.Н. Котляровский, П.М. Гессен, Г.Ф. Шершеневич, Б.Н. Чичерин, Н.А. Бердяев және тағы басқаларын жатқызуға болады. Бұл ғалымдардың мемлекеттік құқықтық зерттеулері негізінен саяси және құқықтық теорияларға өрістетуге арналады. Осылардың ішіндегі Г.Ф. Шершеневич концепциясына келсек, ол өкімет органдарындағы тәртіптіліктің бұзылмауы үшін олардың өз міндеттерін қатаң белгілеуі қажет. Екіншіден, ол құқықтық мемлекеттің нақты кепілдіктеріне тоқталып, оған төмендегідей белгілерді жатқызады:

- Жеке адам құқығының бөлінбеуі;
- Өкіметтегі бөлу қағидатының болуы;
- Өкіметтің өзін-өзі құқықтық жағынан тежеулерінің болуы;
- Мемлекеттің құқыққа бағыныштылығы.

«Құқықтық мемлекет» термині XIX ғасырда неміс заңгерлері К.Т. Вельнер, Р. фон Мольдің және т.б. еңбектерінде де қолданылды. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасының дамытуға отандық зерттеушілер – Ш. Уәлиханов, Абай, Ш. Құдайбердиев сияқты ойшылдармен қатар, Б. Чичерин, С. Котляровский, П. Новгородцев, Б. Кистяковский сынды заңгер ғалымдар да елеулі үлестерін қосты.

Бұрынғы және қазіргі ғылыми зерттеулердегі құқықтық мемлекеттің қызметін және іс-тәжірибесін пайдаланып, қазіргі өркениетті елдерде құқықты жүргізушілер, философиялық-экономикалық және саяси ойлардың негізінде болашақ құқықтық мемлекеттің үлгісін белгіледі. Қазіргі қоғам дамуының нақты жағдайларын ескере отырып, құқықтық мемлекетті құрудың концептуалдық жолын С.С. Алексеевтің, А.В. Венгеровтың, В.Е. Гулиевтің, В.Н. Куравуевтің, Б.М. Лазареваның, Ю.А. Тихомировтың және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінен көруге болады.

Сонымен, құқықтық мемлекет – конституциялық басқару режимі қамтамасыз етілген, шын мәнісіндегі билік бөлінісі мен олардың тиімді қарым-қатынасы мен өзара бақылауы жүзеге асырылған, саясат пен билік құрылымында әлеуметтік бақылау орнатылған, дамыған құқықтық жүйе мен тиімді сот билігі қалыптасқан мемлекеттік құрылым /9/. Құқықтық мемлекет саяси билікті ұйымдастырудың формасы ретінде қоғамдық өмірдің барлық салаларында құқықтың үстемдігі принципімен аса күрделі үштасуына, биліктің бөлінуіне, бүкіл мемлекеттік механизмнің құқықпен байланыстылығына, заңдардың үстемдігіне, заңдылықтың жүзеге асуына, халық егемендігінің қамтамасыз етілуіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, ар-абыройларының сақталу кепілдігіне қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне, жалпыадамзаттық құндылықтарды және әлемдік практиканы есепке алуға негізделеді /10/.

Құқық дегеніміз – жалпыға бірдей мойындалған, формальды түрде айқындалған, мемлекетте қолданылатын барлық құқықтық нормалардың:

құқықтық ғұрыптардың, құқықтық ережелер мен үлгілердің, яғни, жалпы сипаттағы мінез-құлық нормаларының жүйесі, сондай-ақ, адамдардың өміріне қалыпты жағдайлар туғызуға, қоғамның барлық бағыттарда дамуын заңдық жағынан қамтамасыз етуге тиісті мемлекеттік қуатты құрал.

Әдебиеттер

1. *Әбдіғалиев Б.Б., Жамалов Қ.Ж., Сатершинов Б.М.* Саяси ой тарихы. – Алматы, 2003. – 27-б.
2. *Платон.* Сочинения. – Т.3. – Ч. 2. – М., 1972. – С.188-189.
3. *Әлемдік саясаттану антологиясы.* – 10 томдық. I т. – Алматы, 2005. – 213-б.
4. *Назаркулова Л.Т.* Идеи правового государства и построения демократии в Республике Казахстан // *Право и государство.* – 1999. – № 2. – С.31.
5. *Локк Д.* Басқару туралы екі трактат // *Ауд. М.Ө. Иманбаев.* – Алматы, 2004.
6. *Кант И.* Критика чистого разума. Сочинения. Т.3. – М., 1984. – С.33.
7. *Әуелғазина Т.Қ.* Қазақстан Республикасындағы жеке тұлғаның саяси әлеуметтену ерекшеліктері. – Алматы, 2006. – 130-131бб.
8. *Әбсәттаров Ф.Р.* Қазақ халқының құқықтық санасының кейбір өзекті мәселелері. – «Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Жаңа он жылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауының басымдықтары мен негізгі бағыттарын жүзеге асыру» тақырыбында Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары, 29 сәуір, 2010 ж. – Алматы, 2010 – 248-б.
9. *Политология. Энциклопедический словарь.* – М., 1993. – С.313-314.
10. *Дьяченко С.А.* Об искусстве компромиссов. Как идет процесс демократических реформ // *Аргументы и факты Казахстан.* – 2006. – № 41. – С.6.

Резюме

Абуханов Ш. Идеино-теоретические основы исследования проблем правового государства

В статье рассматриваются идейно-теоретические основы правового государства. Кроме того, автор раскрывает роль правового государства в общественно-политической жизни страны.

Summary

Abukhanov Sh. Theoretical Bases of Researching the Problems of a State Governed by Law

It is considered in the article mental-theoretical bases of a state governed by law. The author also opens up the role of the state governed by law in social-political life of the country.

